

ÖZ

Giyim kuşam unsurları, Türk kültür tarihinin aydınlatılmasına ve dönemsel özelliklerinin ortaya konmasına doğrudan kaynaklık eden önemli maddi kültür öğeleridir. Kıyafet en temel ihtiyaçlardan birini karşılarken aynı zamanda coğrafi ve ekonomik özellikler, zanaatsal beceriler, estetik zevki, inanç dünyası ve toplumun hayatı algılayış biçimi gibi konularda önemli veriler sunar. Giyim kuşam malzemelerinden biri olan ve ilk anda küçük bir kıyafet detayı gibi gözükken başlıklar da bu açıdan değerlendirilmelidir. Zira kültürel değerler açısından zengin bir içeriği barındırmakta; kişinin sosyal ve ekonomik durumu, hatta medeni hali hakkında bilgiler taşımaktadır. Türk kültürünün Türkistan’dan Anadolu’ya taşınan sürekliliği içinde anlamlı bir yere sahip olan başlıklar arasında üç boynuzlu başlık türü özellikle ilgi çekicidir. Görece sınırlı bir alanda, birbirinin benzeri kompozisyonlar içinde ancak çok farklı malzemeler üzerinde tasvir edilmesi söz konusudur ki kaya resimleri, kemik plakalar, taş heykeller, bronz kaplamalar ve sikkeler bunlar arasında sayılabilir. Üç boynuzlu başlık taşıyan figürler çoğunlukla kadın karakter olarak tasvir edilip Umay’la ilişkilendirilmiş olsa da erkek taş heykel üzerinde de bu başlığa rastlandığının belirtilmesi ya da başlığın Umay inancının bulunduğu tüm Türk coğrafyasında yaygın olmaması kafa karıştırıcı bir durum ortaya çıkarmaktadır. Bu noktada üç boynuzlu başlık, adlandırmasından ifade ettiği anlama kadar çok sayıda soru işaretiyle merak uyandırmıştır. Bu çalışma buluntu örneklerinde yer alan tasvirlerden yola çıkarak üç boynuzlu başlığın kullanımı ve sembolik anlamına dikkat çekmeyi amaçlamıştır. Konu; “bu bir taç mıydı yoksa başlık mı, sadece kadınlara özgü müydü erkekler de kullanır mıydı, ne anlam ifade ediyordu, Umay’ı tasvir ettiğine ilişkin yaygın görüşü ortaya çıkaran etkenler nelerdi” gibi sorular çerçevesinde ele alınmış; böylelikle üç boynuzlu başlığın bir giyim unsuru olmanın ötesindeki anlamlarına odaklanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Maddi Kültür, Başlık, Sosyal Statü, Katun, Umay.

ON THE MEANING OF THE THREE-HORNED HEADDRESS IN TURKISH CULTURE

ABSTRACT

Clothing items are important elements of material culture that directly contribute to the illumination of Turkish cultural history and the revelation of its period characteristics. While fulfilling one of the most basic needs, they also provide important data on geographical and economic characteristics, craftsmanship, aesthetic taste, the world of beliefs, and the way society perceives life. Headwear, one of the clothing items that may initially appear to be a minor detail, should also be evaluated from this perspective. This is because it carries rich cultural values and conveys information about the wearer’s social and economic status, and even their marital status. Among the headwear that holds a meaningful place in the continuity of Turkish culture, which was carried from Turkistan to Anatolia, the three-horned headwear is particularly interesting. Within a relatively limited area, similar compositions are depicted on very different materials, including rock paintings, bone plates, stone sculptures, bronze coatings, and coins. Although figures wearing three-horned headdresses are mostly depicted as female characters and associated with Umay, the fact that this headdress is also found on male stone sculptures, or that the headdress is not common throughout the entire Turkish geography where the Umay belief exists, creates a confusing situation. At this point, the three-horned headdress has aroused curiosity with numerous question marks,

* Dr. Öğr. Üyesi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Muğla/TÜRKİYE, E-Posta: aslicandarli@mu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-0076-0064.

from its name to its meaning. This study aims to draw attention to the use and symbolic meaning of the three-horned headdress based on the depictions found in the artifacts. The subject was addressed within the framework of questions such as “Was it a crown or a headdress? Was it exclusive to women, or did men use it too? What did it signify? What factors gave rise to the widespread view that it depicted Umay?” Thus, the focus was on the meanings of the three-horned headdress beyond its role as an item of clothing.

Keywords: Material Culture, Headdress, Social Status, Katun, Umay.

GİRİŞ

Türk tarihinin özellikle erken dönemleri merak ve aynı zamanda hayranlık uyandıran bir semboller dünyası olarak nitelenebilir. Bu dönem, az kelimeyle çok ve derin anlamlar üreten zengin bir kültürel içeriğe sahiptir. Giyim kuşam malzemelerinden biri olan ve ilk bakışta bir kıyafet detayı gibi gözükten başlıklar da bu bağlamda değerlendirilmelidir. Zira başlı başına bir iletişim dili oluşturdıkları görülmektedir. Sadece başlığa bakarak kişinin sosyal statüsü, ekonomik durumu ve hatta medeni hali hakkında bilgi edinilebilir. Türklerin başlık için börk kelimesini kullandığı bilinmektedir. İşlevsel olarak güneş ya da soğuk gibi iklimsel koşullara uyum sağlamak amacıyla hizmet eden başlıklar yün, deri, kürk ve keçeden yapılabilmektedir. Malzemedeki çeşitlilik, renk ve biçim farklılıklarıyla birleştiğinde başlıkların sadece birer aksesuar olmanın ötesinde anlamlar ifade ettiği kendiliğinden ortaya çıkar. Bunlar onu kullanan kişinin sosyal statüsüne göre az veya çok süslü bir tasarıma sahip olabilmektedir. Yönetici başlıklarının kürkten yapıldığı ve altın malzemelerle süslediği bilgisi bulunmaktadır. Tac-ı börki¹ biçiminde adlandırılan hükümdar başlıkları, Tanrıdan kut almış kağanın bu gücünü yansıtan özelliklere sahip olmalıdır. Bu bağlamda Kül Tigin’e ait olduğu düşünülen heykelde yer alan ve yukarıya doğru daralan yapısıyla beş dilimden oluşan silindirik biçimindeki kuş figürlü başlık, hükümdar ailesinin başlık kullanımı konusunda önemli bir veri olarak değerlendirilmiştir. Ancak Türk hükümdarlarına özgü tek tipte bir başlığın bulunmadığını belirtmek gerekir.² Bununla birlikte sadece idareciler ya da erkekler değil toplumun üst düzey kadınları da toplumsal statülerini gösteren ve “sıradan” olmadığı ilk bakışta anlaşılan ayrı bir başlık kullanmışlardır. Örneğin; Uygurlarda bunun kırmızı renkte olduğu, işlemeli siyah tül kumaşlarla kaplandığı ve üst kısmından fiyonkla iki örgüye bağlandığı belirtilir.³ Yine Uygurlarda evlenene kadarki süreçte topuz yapılan saçlara kalın ipek kumaştan kırmızı bir başörtüsü örtüldüğü, evlendikten sonra ise keçeden yapılmış bir başlık takıldığı bilinmektedir ki aslında medeni duruma göre başlık kullanımı, Uygurlarla sınırlı olmayan ve Türkistan’dan Anadolu’ya da taşınan bir uygulamadır.⁴

Mezar buluntuları, kaya resimleri ya da heykel tasvirlerine bakıldığında Türklerin erken dönemlerinde kullandıkları başlıkların taca benzediği görülmektedir.⁵ Başlıklar arasında literatürde çoğunlukla “üç boynuzlu başlık”⁶, daha az sıklıkla “üç boynuzlu taç”⁷ veya “taç” olarak adlandırılan başlık türü özellikle ilgi çekicidir.⁸ Bu noktada “taç” ya da “başlık” adlandırmasından hangisinin daha uygun olduğu konusunda, bunun bir taç olarak kabul edilemeyeceği ve tamamen işlevsel bir başlık olduğu görüşünün ağırlık kazandığını belirtmek gerekir. Taçların kullanım alanı yönetici kişilerle sınırlı olmakla birlikte biçimsel olarak da genellikle üçten daha fazla sayıda ve her biri yükselen dişlere sahip oldukları bilgisi bulunmaktadır. Oysa üç boynuzlu başlıkta ortadaki çatal tam tepede yüksek konik bir çıkıntı şeklinde, iki kenarlardakiler ise oldukça fazla kavisli ve daha geride bir yapıdadır. Başlıkların genellikle keçe gibi organik bir malzemeden yapıldığı;⁹ bu durumda boynuz olarak

¹ Zühre İndirkaş, *Türklerde Hükümdar Tacı Gelenegi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 32; İndirkaş, “Orta Asya’dan Anadolu’ya Türklerde Taç Gelenegi”, *Türkler*, C. 4, Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca, vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 152.

² Fikri Salman, “Göktürk Dönemi Kıyafetleri”, *Sanat Dergisi*, S. 9, 2006, s. 17. Türklerde yönetici hanedanın kullandığı başlıklara ilişkin bkz. Sören Stark, “Some Remarks on the Headgear of the Royal Turks”, *Journal of Inner Asian Art and Archaeology*, C. 4, 2009, s. 119-133.

³ A. G. Malyavkin, *Material po İstorii Uygurov v IX-XII vv.*, Nauka Sibirskoe Otdelenie, Novosibirsk 1974, s. 45; Stark, *agm*, s. 119.

⁴ S. A. Yatsenko, *Drevniye Turki: Kostum na Raznotsvetnih Izobrajeniyah*, Museum Internet Konferentsiya Drevnosti v Muzeynih Kollektsiyah, Harkov 2007, s. 24; Emel Esin, “Börk”, *DİA*, C. 6, s. 327. Başlıkların medeni duruma göre güncellenmesi, günümüzde de devam etmekte; Anadolu’da, Tahtacı Türkmenler arasında düğünün hemen ardından artık hayatına evli bir kadın olarak devam edecek olmanın somut göstergesi olarak baş bağlama töreni yapılmaktadır. Bkz. Veli Asan, *Tahtacı Türkmen Ozanları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1997, s. 8-10; Neriman Görgünay Kırzioğlu, “Edremit Doyran Köyü Tahtacı Türkmenleri’nde Geleneksel Evlenme Adetleri”, *I. Akdeniz Yöresi Türk Toplulukları Sosyo-Kültürel Yapısı (Tahtacılar) Sempozyum Bildirileri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995, s. 144.

⁵ Emel Esin bu durumun başlıkların siper ve kulaklık olarak dilimlenmiş kenarlarının yukarı kalkık biçimde resmedilmesiyle ilgili olduğunu belirtir. Bkz. “Börk”, s. 327.

⁶ A. A. Gavrilova, *Mogilnik Kudyrge kak Istochnik po İstorii Altayskih Plemyon*, Moskva 1965, s. 66; Ya. A. Şer, *Kamennie İzvayaniya Semireçya*, Moskva 1966, s. 100; M. Ahinjanov, “Ob Etničeskoj Prinadležnosti Kamennih İzvayaniy v “Tröhrogih” Golovnih Uborah iz Semireçya”, *Arheologičeskie Pamyatniki Kazahstana*, Alma-Ata, 1978, s. 65-79; K. Ş. Tabaldiyev, *Kurgan Srednevekovih Koçevih Plemen Tyan-Şanya*, Bişkek 1996, s. 65, 68-69, 73, 82.

⁷ L. P. Kızlasov, “K İstorii Şamanskikh Verovaniy na Altae”, *Kratkie Soobşeniya Instituta İstorii Materialnoy Kultury AN SSSR*, S. 29, 1949, s. 50; G. V. Dlujevskaya, “Eşyo raz o “Kudirginskoy Valune” (K Voprosu ob İkonografii Umay u Drevnih Turkov)”, *Turkologičeskiy Sornik*, Moskva, 1978, s. 231.

⁸ G. V. Kubarev, “Drevneturkskie İzvayaniya iz Apşiyaktı v Tsentralnom Altae (K Probleme Videleniya Jenskikh Statuarnih Pamyatnikov u Drevnih Turok)”, *Arheologiya, Etnografiya i Antropologiya Evrazii*, C. 45, S. 1, 2017, s. 94. Türkçe literatürde “üçgen dilimli taç”, “üç çıkıntılı taç-başlık”, “üç dişli başlık” ifadeleri de kullanılmıştır. Bkz. İndirkaş, *Türklerde Hükümdar Tacı Gelenegi*, s. 32-39; Özlem Oktay Çerezci, “Türk Sanatında Üç Dişli Başlığa Sahip Şamanlar ve Savaşçılar”, *Sanat Tarihi Dergisi*, S. 29 C. 2, 2020, s. 765-781.

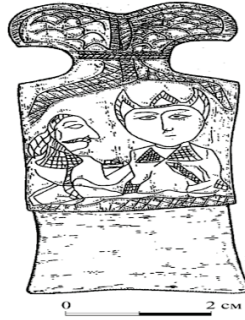
⁹ Kubarev, *agm*, s. 98, 100.

adlandırılan kısımların kartal, baykuş gibi kuş türlerinin tüylerinden meydana getirilebildiği belirtilmiştir.¹⁰

Üç boynuzlu başlıklar kemik levha, kaya, bronz döküm malzeme, taş heykel ve madeni paralar gibi çeşitli nesneler üzerinde tasvir edilmiştir. Daha çok Kazakistan ve Kırgızistan sahasında görülen üç boynuzlu başlıklı tasvire Moğolistan, Tuva ve Minusinsk Havzası topraklarında rastlanmamıştır. Söz konusu başlığın tam olarak neyi ifade ettiğinin anlaşılabilmesi, tasvirlerin nerede ve ne şekilde yer aldığıyla yakından ilgilidir.

1. Kemik Plakalarda Üç Boynuzlu Başlık Tasviri

Kırgızistan'da Koçkor Vadisi'nde bulunan kemik plakalardan birinde üç boynuzlu başlık taşıyan bir tasvire rastlanmıştır (Görsel 1). Ucu balık kuyruğu şeklinde tasarlanmış olan kemik plaka üzerinde iki insan figürü yer almaktadır. Üç boynuzlu başlık taşıyan ve sağda bulunan karakter, yuvarlak yüz hatlarına sahip ve bıyıksızdır. Gövdede, göğsünde yakaları, yanlarında bir bandı ve kollarında manşetleri olan bir kaftan gösterilmiştir. Başlık karakterin saçlarını tamamen gizlemektedir. Plakadaki tasvir bir bütün olarak değerlendirilmiş; bunun bir kadın figürü olduğu ancak sıradan herhangi bir kadın olamayacağı, Türk kültüründe cenaze törenleri de dâhil olmak üzere kendisine çok derin anlamlar yüklenen bir kadın karakterini ifade ettiği düşünülmüştür. Zira sol tarafta badem şeklinde iri gözleri olan bıyıklı ve uzun saçlı bir erkek bulunmakta; kadına eşlik etmektedir. O da göğsünde yakaları ve kenar bantlarıyla gösterilen bir kaftan giymiştir. Elinde küçük bir kap tutmaktadır.¹¹ Levhanın yukarı bölümündeki vuruşlar, uzakta görünen bulutları ifade etmiş; bunun hemen altında ise geleneksel olarak bir göçer yurdunun üst kısmını tasvir eden kavisli ve gölgeli bir şerit yer almıştır. Dolayısıyla erkek ve kadın çadırın içinde bağdaş kurarak¹² oturmuş durumdadır.¹³

Görsel 1 Üç boynuzlu tasvirin yer aldığı kemik plaka.¹⁴

Koçkor Vadisi'nde ele geçirilip üç boynuzlu tasvirin yer aldığı plakayla eşleştirilen kemik nesne üzerinde altı savaşçının birbiriyle mücadele ettiği bir savaş sahnesi yer almıştır (Görsel 2).¹⁵ Yapılan incelemeler sonucunda tasvirde saç stillerinin belirleyici olduğu; örgülü uzun atkuyruğu şeklindeki geleneksel saç modeline sahip tarafın Türkleri ve uzun gevşek saçlarla gösterilenlerin ise Soğdluları yansıttığı belirtilmiştir.¹⁶

Görsel 2 Savaş sahnesi olan kemik nesne.¹⁷

¹⁰ Ahinjanov, *agm*, s. 73.

¹¹ Tabaldiyev, Abdiyev, *agm*, s. 112; Tabaldiyev, *age*, s. 69; M. P. Çebodayeva, *Obraz Bogini Umay (Imay) v İzobrazitelnom i Dekorativnom İskusstve Hakasii*, Hakasskiy Naučno-İssledovatel'skiy Institut Yazıka, Literaturı i İstorii, Abakan 2019, s. 22.

¹² Göktürk döneminde bağdaş kurarak oturma biçimi kağana özgü bir davranış biçimi olduğu belirtilir. Ancak Uygur döneminde üst düzey beyler de bağdaş kurarak oturmuş tasvir edilmiştir. Bkz. Emel Esin, "Bağdaş ve Çökmek Türk Töresinde İki Oturuş Şeklinin Kadim İkonografisi", *Sanat Tarihi Yıllığı*, S. 3, 1970, s. 231, 235-236.

¹³ Çebodayeva, *age*, s. 21.

¹⁴ K. Tabaldiyev, T. Abdiyev, "O Kamennih İzvayaniyah Kırgızstana v Obrazе Umay/Katun", *Turkic Studies Journal* S. 2, 2025, s. 112.

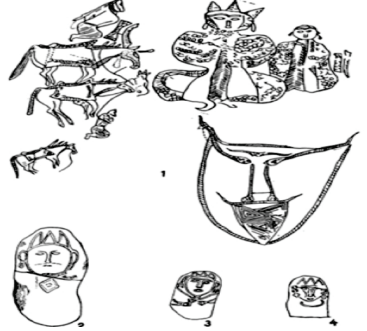
¹⁵ Tabaldiyev, Abdiyev, *agm*, s. 112.

¹⁶ Çebodayeva, *age*, s. 21.

¹⁷ Tabaldiyev, Abdiyev, *agm*, s. 113.

2. Kayalar Üzerindeki Üç Boynuzlu Başlık Tasviri

Doğu Altay'da, Çulişman Nehri'nin alt kesimlerinde, bir çocuğa ait mezar alanında bulunan ve Kudırge Kayası olarak adlandırılan kaya üzerinde üç boynuzlu başlık taşıyan iki karakter yer almıştır (Görsel 3). Söz konusu tasvirin çocuk için özel olarak yapıldığı ve mezarın batı duvarının ortasına, yine batıya bakacak şekilde yerleştirildiği tespit edilmiştir. Alanda yapılan araştırmalarda 5. yüzyılın ortasından 6. yüzyıl ortasına kadar değişen radyokarbon tarihlerine ulaşılmıştır.¹⁸

Görsel 3 Kudırge Kayası tasviri.¹⁹

Kudırge Kayası üzerindeki görüntüde üç boynuzlu başlık taşıyan bir kadın ve yanındaki çocuk oturur pozisyonda gösterilmiş; kulaklarına takılan damla şeklindeki küpelerle tasvir edilmişlerdir. Çocuğun yanında bir sadak²⁰ ve bir kutunun içinde yay bulunmaktadır. Söz konusu kadın ve çocuğun önünde diz çökmüş olan üç atlıdan ikisi atlarını ipinden tutmaktadır. Üçüncünün atı ise sıranın sonunda otlamaktadır. Yeleleri üç dişle süslenmiş atlar dizginlenmiş ve ikisi alçak yaylı, birisi yüksek çıkıntılı yaylı olmak üzere farklı eyerlerle eyerlenmiştir. Üzerinde bir kemer ve yüzünde kamlara özgü sarkan iplere sahip bir maske olduğu anlaşılan erkek, atsız tasvir edilmiştir. Onun hemen yanında da yine bir kutunun içinde yay ve sadak bulunmaktadır.²¹ Ayrıca çocuğun yanında oturan kadın dışında bir kadın figür daha üç boynuzlu başlıkla tasvir edilmiştir.

Görsel 4 Apshiyakta Kayası tasviri.²²

Kaya üzerine benzer bir tasvire Apshiyakta bölgesinde rastlanmıştır.²³ Tıpkı Kudırge Kayası'nda olduğu gibi burada da bir kompozisyon yer almakta; birbirlerine doğru koşan geyiklerin, bacakları altlarına kıvrılmış biçimde yatan bir grup hayvanın yanı sıra hepsi çekilmiş yaylar ve farklı şekilli ok uçlarına sahip üç yaya avcı ve bir atlı bulunmaktadır. Üç boynuzlu başlık taşıyan bir kadın, merkezi karakter olarak düşünülebilir. Giysisinin kollarında, süsleme deseni olması muhtemel birkaç paralel çizgi yer alır ve yaka belirgindir. Söz konusu karakter bacakları genişçe açık doğum yapar biçimde bulunurken ona doğru kollarını uzatan başka bir insan figürü de anlatıma

¹⁸ Gavrilova, *age*, s. 19; G. V. Kubarev, İzobrajenie Jenşini v Trehrogom Golovnom Ubore iz Apşiyaktı i Yivo İstoriko-Kulturniy Kontekst, *Drevnee İskusstvo v Kontekste Kulturno-İstoricheskih Protessov Evrazii: İ 300-Letiye Naučnogo Otkrytiya Tomskoy Pisanitsy*, Materialı Vserossiyskoy Naučnoy Konferentsii s Mejdunarodnym Učastiyem, 18–20 avgusta 2021 g., Kemerovo, s. 170, 176.

¹⁹ Dlujevskaya, *agm*, s.234.

²⁰ İki karakterin yanına çizilen ve ilk bakışta sadak olarak yorumlanan nesnenin kurban kabı olabileceği de düşünülmüştür. Bkz. Dlujevskaya, *agm*, s. 233.

²¹ S.V. Kiselev, *Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri*, Materialı i İssladovaniya po Arheologii SSSR, No 9, Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva Leningrad 1949, s. 279; Gavrilova, *age*, s. 19.

²² Kubarev, İzobrajenie Jenşini v Trehrogom Golovnom Ubore iz Apşiyaktı i Yivo İstoriko-Kulturniy Kontekst, s. 172.

²³ B. M. Kindikov, İ. B. Kindikov, *Drevnie Nadpisi Ongudayskogo Rayona*, Gorno-Altaysk 2018, s. 62, 63.

dâhildir ki kemer ve sivri bir başlıkla tasvir edilmiştir.²⁴ Bölgede gerçekleştirilen radyokarbon tarihi çalışmaları sonucunda söz konusu buluntuların 6. yüzyılın ikinci çeyreği- 7. yüzyılın ilk yarısına (526-652) ait olduğu tespit edilmiştir.²⁵

3. Taş Heykeller Üzerindeki Üç Boynuzlu Başlık Tasvirleri

Türkistan'ın farklı bölgelerine dağılmış olan taş heykellere cinsiyet açısından bakıldığında savaşçı erkek heykellerinin kadın heykellerine oranla çok daha fazla sayıda olduğu bilinmektedir.²⁶ Üç boynuzlu başlık taşıyan taş heykeller Kırgızistan'ın özellikle kuzey bölgelerinde ve Kazakistan'da yoğun miktarda bulunmaktadır. Bu durum aslında söz konusu alanda ortak bir kültürel geleneğin yayıldığını göstermesi açısından önemlidir.²⁷

Görsel 5 Yedisu Bölgesi üç boynuzlu başlıklı heykel tasvirleri.²⁸

Özellikle Yedisu sahası üç boynuzlu başlıkla tasvir edilen bir grup heykelin varlığıyla dikkat çekmektedir.²⁹ 6-10. yüzyıllara tarihlendiği belirtilen heykeller sağ ellerinde veya her iki eliyle birlikte bir kap tutmaktadır. Bıyık, sakal ve silah gibi detaylara sahip olmamaları, ilk bakışta cinsiyet konusunda bir belirsizlik yaratmış;³⁰ sadece bunlardan yola çıkarak net bir sonuca varılamayacağı düşünülmüştür. Sergey Mihayloviç Ahinjanov, bu gibi durumlarda erkek ve kadın kıyafetlerinin kesimindeki farklılıklara odaklanılması gerektiğini belirtir.³¹ Bu doğrultuda Kırgızistan topraklarında, Çuy Vadisi'nde, Son Göl bölgesinde ve Issık Göl Havzası'nda tespit edilen üç boynuzlu başlık taşıyan tasvirler incelenmiş; giyim ayrıntıları ve diğer aksesuarlar çok net olmamakla birlikte, kolsuz bir kaftan şeklinde dış giyim tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra birbirine bağlı dikdörtgen ve eşkenar dörtgen biçiminde kolye ucu tasviri belirlenmiştir.³² Sonuç olarak bunların kadın heykeli olduğu yönündeki görüşler daha fazla ağırlık kazanmıştır.³³ Söz konusu bölgede bulunan heykellerin yüz hatlarının üslup özellikleri, diğer eski Türk heykellerinin özellikleriyle ortaktır.³⁴

Görsel 6 Kazakistan ve Kırgızistan sahasında üç boynuzlu başlıklı heykel tasvirleri.³⁵

²⁴ Kubarev, İzobrajenie Jęşını v Trehgom Golovnom Ubore iz Apşıyaktı i Yıvo İstoriko-Kulturnıy Kontekst, s. 173.

²⁵ Kubarev, "Drevneturkskie İzvayaniya iz Apşıyaktı v Tsentralnom Altae (K Probleme Vıdeleniya Jęskih Statuarnıh Pamyatnikov u Drevnih Turok)" s. 101.

²⁶ Kubarev, *agm*, s. 96; Kubarev, K Voprosu o Jęskih Drevneturkskih İzvayaniyah na Altae, *Kultırı Stepnoy Evrazii i ih Vzaimodeystvie s Drevnimi Tsivilizatsiyami*, İnstitut İstorii Materialnoy Kultırı RAN, Novosibirsk Rossiya, 2012, s. 339.

²⁷ Tabaldiyev, Abdiyev, *agm*, s. 111.

²⁸ Kubarev, "Drevneturkskie İzvayaniya iz Apşıyaktı v Tsentralnom Altae (K Probleme Vıdeleniya Jęskih Statuarnıh Pamyatnikov u Drevnih Turok)", s. 96.

²⁹ Ahinjanov, *agm*, s. 65-79; Tabaldiyev, Kurganı Srednevekovıh Koçevıh Plemen Tyan-Şanya; Kubarev, "K Voprosu o Jęskih Drevneturkskih İzvayaniyah na Altae", s. 339.

³⁰ Şer, *age*, s. 26.

³¹ Ahinjanov, *agm*, s. 66.

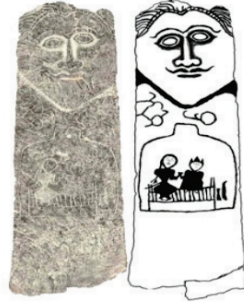
³² Şer, *age*, s. 71.; Ahinjanov, *agm*, s. 66.

³³ Ahinjanov, *agm*, s. 67; Kubarev, *agm*, s. 344; Tabaldiyev, *age*, s. 82.

³⁴ Kubarev, "Drevneturkskie İzvayaniya iz Apşıyaktı v Tsentralnom Altae (K Probleme Vıdeleniya Jęskih Statuarnıh Pamyatnikov u Drevnih Turok)", s. 96.

³⁵ Ahinjanov, *agm*, s. 66; Kubarev, *agm*, s. 96.

Türkistan'daki kadın heykelleri için yaygın konumlanmış biçimi erkek heykelleriyle birlikte Yedisu'da bulunan üç boynuzlu başlıkla tasvir edilmiş heykellerin bir çit yanına tek başlarına yerleştirildikleri, yanlarında ayrıca bir erkek heykelinin bulunmadığı görülmüştür.³⁶ Ancak belirtildiği üzere genel eğilim; taş heykellerin yanı sıra gerek kemik plaka ve kayalarda gerekse paralar üzerinde de üç boynuzlu başlıklı karakterin uzun saçlı bir erkekle birlikte tasvir edilmesidir. Öyle ki bu durum adeta bir kuralmışçasına tekrarlanır. Benzer olamayacak kadar aynı biçimde tasvir edilen bu görüntüye Kazakistan'ın Çu-İli sahasında, Kogaly bölgesinde tespit edilen bir taş heykel üzerinde de rastlanmıştır.³⁷ Üç boynuzlu başlık taşıyan figür, örgülü saçlı erkek karakterle birlikte bir taş heykelin ön yüzeyinde görülmektedir.

Görsel 7 Kazakistan sahasında üç boynuzlu başlıklı heykel tasviri.³⁸

Üç boynuzlu başlığın sadece kadınlara özgü olmadığı da belirtilmiş; söz konusu başlığın erkek ya da kadın ayırt etmeksizin toplumun üst düzey bireyleri tarafından kullanıldığı düşünülmüştür.³⁹ Bununla ilgili bir örnek Bışkek şehrinin yakınında Ata-Beyit anıt kompleksinde bulunmaktadır. Tasvire bakıldığında kaftanın yanı sıra göğse doğru sarktığı görülen kolye tarzındaki muska veya sosyal işaret dikkat çekicidir. Karakter elinde bir kadeh tutmaktadır.⁴⁰ Bu örnek, üç boynuzlu başlığın cinsiyetle sınırlandırılmayan bir kullanım alanına sahip olmuş olabileceğini ve dolayısıyla cinsiyetin ötesinde bir anlama işaret ettiğini düşündürmüştür.

Görsel 8 Üç boynuzlu başlıklı taş heykel Ata-Beyit, Bışkek.⁴¹

4. Paralar Üzerindeki Üç Boynuzlu Başlık Tasvirleri

Taşkent Çaç bölgesinde bulunan Batı Türk Kağanlığı'nın 6-8. yüzyıllara ait sikkeleri üzerinde de üç boynuzlu başlık taşıyan karakter tasviri yer almaktadır. Burada, farklı versiyonlarda biri erkek ve diğeri üç boynuzlu başlık taşıyan kadın olmak üzere iki yüzün büstü açıkça görülebilir. Dolayısıyla sikkeler üzerindeki tasvirlerle taş heykel tasvirleri birbiriyle örtüşmektedir. Kırgızistan'ın Çuy Vadisi'nde de bu türden sikkelere rastlanmıştır.⁴²

³⁶ Kubarev, "K Voprosu o Jenskikh Drevneturkskih İzvayaniyah na Altae", s. 339; Kubarev, "Drevneturkskie İzvayaniya İz Apşiyaktı v Tsentralnom Altae (K Probleme Vıdeleniya Jenskikh Statuarnıh Pamyatnikov u Drevnih Turok)", s. 101.

³⁷ Tabaldiyev, Abdiyev, *agm*, s. 115.

³⁸ A. E. Rogojinskiy, "Novıe Nahodki Pamyatnikov Drevneturkskoy Epigrafiki i Monumentalnogo İskusstva na Yuge i Vostoke Kazahstana", Rol Nomadov v Formirovanii Kulturnogo Naslediya Kazahstana, Almatı 2010, s. 348; Tabaldiyev, Abdiyev, *agm*, s. 114-115.

³⁹ Tabaldiyev, Abdiyev, *agm*, s. 110.

⁴⁰ Tabaldiyev, Abdiyev, *agm*, s. 115-116.

⁴¹ Tabaldiyev, Abdiyev, *agm*, s. 116.

⁴² Gaybulla Babayarov, *Drevneturkskie Monetı Çaçskogo Oazisa (VI-VIII VV)*, İzdatelstvo Natsionalnoy Biblioteki Uzbekistana İmeni Alimera Naroi Teşkent 2007, s. 14.

Görsel 9 Batı Türk Kağanlığı dönemi sikkelerinde üç boynuzlu başlık tasvirleri.⁴³

Sikkeler incelendiğinde solda geniş, elmacık kemikli bir yüze sahip örgülü uzun saçlı bir erkeğin bulunduğu, sağ tarafta ise üç boynuzlu başlık taşıyan kadın karakterin yer aldığı görülmektedir. Başlığın ortadaki çatalı diğer ikisinden çok daha yüksek ve konik kavisli bir şekle sahiptir. Madeni paraların arka yüzünde Soğd efsanesiyle çevrili tamgalar vardır. Yine paralar üzerinde kadın ve erkeğin oturan pozisyonda birbirine baktığı bir görüntünün varlığı da tespit edilmiştir. Buna göre erkeğin omuzlarının arkasına düşen düz saçları ve kulaklarında küpeleri bulunmaktadır. Kaftan her iki karakter için de ortaktır ve bunlar ellerinde geleneksel biçimde bir kap tutmaktadır.⁴⁴

5. Bronz Döküm Kaplamalarda Üç Boynuzlu Başlık Tasviri

Krasnoreçenka yerleşim alanında üç boynuzlu başlık taşıyan tasvirlerin yer aldığı bronz döküm kaplamalar tesadüfen bulunmuştur (Görsel 10).⁴⁵ Döküm plaka tasvirleri sakalsız ve bıyiksızdır. Kulak kısımlarında tıpkı diğer tasvirlerde görüldüğü gibi damla küpe olduğu düşünülen çıkıntılar bulunmaktadır. Ancak söz konusu kısımların başlığın kulak kapağını ifade etmiş olabileceği de belirtilmiştir. Nesneler büyük olasılıkla bir çubuk yardımıyla kemer setine tutturulmuştur.⁴⁶ Birbirinden çok farklı malzemeler üzerindeki tasvirlerin bu kadar benzer olması, bunların bilinçli bir şekilde bir geleneği yansıttığını düşündürür.

Görsel 10 Üç boynuzlu başlıklı bronz plakalar.⁴⁷

6. Üç Boynuzlu Başlık Ne Anlama Geliyordu?

Üç boynuzlu başlıkla birlikte tasvir edilen buluntular incelendiğinde malzemedeki çeşitlilik, tasvir biçimi ve buluntuların konumlanması gibi özellikler başlığın, sahibinin özel statüsünü vurgulamak için kullanıldığını düşündürmüştü de bu özel statünün tam olarak ne olduğu net değildir. Araştırmacılar kemik plaka, kaya tasvirleri, taş heykel ve paralar üzerindeki tasvirleri tek tek değerlendirerek başlığın neyi ifade ettiğine ilişkin çeşitli görüşler ortaya koymuşlardır. Bu görüşlerden biri; onun kamları işaret ettiği, kam başlığı olduğu şeklindedir.⁴⁸ Bu doğrultuda Kudırge Kayası tasvirinde söz konusu başlığı taşıyan her iki kadının da kendi boylarında şamanik işlevleri yerine getiren kadınları sembolize ettiği belirtilmiş; kayanın konumunun mezarlık bir alanda yer almasının, üzerindeki tasvirin bir töreni ifade ettiğini güçlendiren bir kanıt olduğu düşünülmüştür.⁴⁹ Ancak söz konusu başlık tasvirinin sadece Kudırge Kayası'ndaki görüntüyle sınırlı olmadığı düşünüldüğünde bu önerinin kabul edilebilirliği azalmaktadır.

⁴³ Babayarov, *age*, s. 14; Kubarev, *agm*, s. 99; Tabaldiyev, Abdiyev, *agm*, s. 113.

⁴⁴ Kubarev, *agm*, s. 100.

⁴⁵ Tabaldiyev, Abdiyev, *agm*, s.115.

⁴⁶ Tabaldiyev, Abdiyev, *agm*, s.115.

⁴⁷ Tabaldiyev, Abdiyev, *agm*, s.115.

⁴⁸ Kızlasov, *agm*, s. 50; Ahinjanov, *agm*, s. 70, 71; Kubarev, *agm*, s. 98; Oktay Çerezci, *agm*, s. 767.

⁴⁹ Gavrilova, *age*, s. 18-20; Dlujevskaya, *agm*, s. 232; Oktay Çerezci, *agm*, s. 768-769.

Görsel 11 Kuş tüyleriyle hazırlanmış Tuva kam başlığı.⁵⁰

Üç boynuzlu başlığın toplumun üst düzey kadınlarını sembolize ettiği yönünde bir düşüncenin varlığını da belirtmek gerekir. Buna göre söz konusu başlık, yüksek toplumsal statünün göstergesidir. Bu görüş, başlığı sadece yöneticilere ya da kamlara ait bir ayrıcalık olmaktan çıkarıp üst düzey tüm kadınların kullandığını ve başlık aracılığıyla da yüksek sosyal statülerini çevrelerine ilan ettiklerini varsaymıştır.⁵¹ Ne var ki tasvirlerin bulundukları kompozisyonlar düşünüldüğünde üç boynuzlu başlıklı karakterin üst düzey sosyal statüye sahip herhangi bir kadın olmanın çok daha ötesinde bir anlama sahip olduğu ortadadır.

Üç boynuzlu başlıkların gök-yer-su kavramı dikkate alınarak düşünülmesi gerektiğine ilişkin bir öneri de bulunmaktadır. Buna göre; başlıkta gök-yer-su unsurlarının sembolize edilmiş olması, başlık sahibinin gücünün ve ona atfedilen kutsallığın göstergesi olarak değerlendirilmelidir.⁵²

Üç boynuzlu başlık tasvirinin bulunduğu Kudırge Kayası incelendiğinde burasının bir mezar alanı olması ve kayanın küçük boyutu, bunun bir çocuk için yapıldığını düşündürmüştür. Ancak kayanın üzerinde bir yetişkin tasviri bulunması, tasvirin gömülü kişiye ait olmadığına en net göstergesidir.⁵³ Buradaki diz çökme sahnesi mülkiyet ve toplumsal farklılaşmanın bir yansıması olarak değerlendirilmiş; bunun boylar arasındaki tabilik ilişkilerini yansıttığı, bazı boyların diğerleri üzerindeki egemenliğinin bir göstergesi olduğu görüşü ortaya atılmıştır.⁵⁴ Örneğin Alla Aleksandrovna Gavrilova, tasvirde tabilik ilişkilerini anlatan işaretlerin fazlalığına dikkat çeker. Kadın ve çocuğun bir boya, diz çökmüş atlıların ise başka bir boya mensup olduğunun ok farklılıklarıyla vurgulanmış olduğunu düşünür. Ona göre hem diz çöken hem de oturan kadında üç boynuzlu başlık bulunması tarafların aslında sosyal statü açısından varlıklı-yoksul ya da asil-sıradan ayrımı olmaksızın eşit bir konumda bulunduklarının göstergesidir. Ancak tasvir ediliş biçimi her iki boyun üst düzey üyeleri olduğu düşünülen iki kadından birinin diğerine tabi olmak durumunda kaldığını ortaya koymaktadır.⁵⁵

Başlığın anlamına ilişkin en ağırlıklı görüşün bunu, Umay'la⁵⁶ ilişkilendirmek yönünde olduğu bilinmektedir.⁵⁷ Bu doğrultuda Kudırge Kayası üzerindeki sahneyle atalar kültü ve bir çocuğu gömmeye töreni arasında bağlantı kurulmuştur. Burada yer alan, üç boynuzlu başlık takan kadın görüntüsünün doğurganlığı temsil eden, çocukların ve savaşçıların koruyucusu olan Umay'ı ifade ettiği düşünülür. Figürün büyüklüğü, kendinden emin duruşu ve üç boynuzlu başlığı asalet ve ayrıcalık bildiriminin ötesinde kutsiyet göstergesi olarak değerlendirilir.⁵⁸ Belirtildiği üzere kayanın çocuk mezar alanı içindeki konumu ve tasvirde de üç boynuzlu karakterin hemen yanında bir çocuğun varlığı, söz konusu düşünceleri destekler niteliktedir. Yine Apshiyakta Kayası tasvirinde de bir doğum sahnesinin yer alması⁵⁹ Umay'ın sembolize ettiği anlamla örtüşmektedir.

⁵⁰ Kevser Gürcan, *Kutsal Şaman Elbiseleri*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2018, s. 180.

⁵¹ Kubarev, "K Voprosu o Jenskikh Drevneturkskikh İzvayaniyah na Altae", s. 344; Kubarev, "Drevneturkskie İzvayaniya iz Apshiyaktı v Tsentrlnom Altae (K Probleme Videleniya Jenskikh Statuarnih Pamyatnikov u Drevnih Turok)", s. 100.

⁵² Oktay Çerezci, *agm*, s. 767.

⁵³ Gavrilova, *age*, s. 20.

⁵⁴ Kiselev, *age*, s. 279; Gavrilova, *age*, s. 20; A. D. Graç, Drevneturkskaya Kamennaya Figura iz Rayona Mungu-Hayrhan-Ula (Yugo-Zapadnaya Tuva), *Institut Etnografii Kratkıe Soobşeniya*, S. 30, 1958, s. 155-156; Dlujevskaaya, *agm*, s. 230.

⁵⁵ Gavrilova, *age*, s. 18-21; Kubarev, "Drevneturkskie İzvayaniya "iz" Apshiyaktı v Tsentrlnom Altae (K Probleme Videleniya Jenskikh Statuarnih Pamyatnikov u Drevnih Turok)", s. 99.

⁵⁶ Umay Türk kültüründe doğurganlıkla ilgili olduğu gibi özellikle çocukların ama bunun yanı sıra avcılarının ve vahşi hayvanların koruyucusu sayılmaktadır. Bkz. L. P. Potapov, "Umay-Bojestvo Drevnih Turkov v Svete Etnografıeskih Dannih", *Turkologıeskiy Sbornik*, 1972, Moskva 1973, s. 277; Dlujevskaaya, *agm*, s. 233; Saadetin Yağmur Gömeç, "Umay Meselesi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 5, S. 1, s. 277-281; Gömeç, "Türk Kültüründe Umay", *Milli Mecmua*, S. 29, 2022, s. 122-131; Onur Alp Kayabaşı, "Türk Mitolojisinin Kutsal Dişisi: Umay", *Dişünce Dünyasında Türkiz*, C.7, S. 38, s. 109-116.

⁵⁷ Kızlasov, *agm*, s. 49, 51; Dlujevskaaya, *agm*; Kubarev, İzobrajenie Jenşını v Trehrogom Golovnom Ubore iz Apshiyaktı i Yivo İstoriko-Kulturnıy Kontekst, s. 171; Kayabaşı, "Taşeli Yöresi Tahtacılarının Geçiş Dönemlerinde Mitolojik Unsurlar", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi*, S. 78, 2016, s. 153.

⁵⁸ Graç, *agm*, 157-158; Kızlasov, *agm*, s. 49, 51; Dlujevskaaya, *agm*, s. 230; Dlujevskaaya, "Kudırge Kayası" Eski Türklerdeki Umay Tasvirleri Sorununa Bir Bakış", çev. Muvaffak Duranlı, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S. 1, İzmir 1996, s. 235.

⁵⁹ Kubarev, İzobrajenie Jenşını v Trehrogom Golovnom Ubore iz Apshiyaktı i Yivo İstoriko-Kulturnıy Kontekst, s. 173.

Bu üç boynuzlu başlık ve Umay ilişkisiyle ilgili olarak Nina Pavlovna Direnkova tarafından derlenen bir anlatının varlığı da söz konusudur. Buna göre; Merkitlerin atalarından Tudraş bir av sırasında yolunu kaybeder ve yaşlı bir kadının yurduna gelir. Yaşlı kadın onu besler ve kestane rengi bir tay kurbanı karşılığında evinin yolunu tarif etme ve Merkitlere de zenginlik verme vaadinde bulunur. Her iki taraf da sözünü yerine getirir. Sonrasında Merkitler her üç yılda bir kestane rengi bir atı ışık ruhuna kurban eder. Bu yaşlı kadının adı üç boynuzlu kutsal anlamına gelen *Ÿch mÿsty* Bai Ony'dir. Bai-änä, mai-änä ve Umay'ın, kelimelerin zaman içindeki değişimini yansıttığı ve yeni doğmuş bir çocuğu koruyan anlamına geldiği belirtilir. Dolayısıyla Kudırge Kayası'ndaki üç boynuzlu başlık takan kadın tasviriyle anlatıdaki yaşlı kadın arasında adından dolayı bir ilişkilendirme yapılmıştır. Bunun yanı sıra kam törenlerinde çocukları, sığırları ve kuşları koruyan dağ ruhları arasında "Öch Mustñ Kapa-Kaja" adı geçtiği belirtilir ve söz konusu koruyuculukla Umay'a yüklenen görevlerin aynılığına dikkat çekilir. Umay'ın ikamet yerinin kamlar tarafından kutsal kabul edilen ve Altay Dağları'nda bulunan *Üç Sürü* (*Ÿch Cÿpÿ*) Dağı olduğu belirtilmiş üç boynuz sembolüyle bu şekilde bir bağlantı kurulmuştur. Bu doğrultuda Kudırge Kayası'ndaki görüntünün de Umay adına kurban sunulan bir kam törenini tasvir ettiği düşünülmüştür.⁶⁰ Ancak belirtmek gerekir ki; Umay'a yüklenen çok yönlü anlamlar biliniyor olsa da onun görüntüsüyle ilgili tasvirler tamamen farazidir. Bu çizimin, yabancı ikonografiden ödünç alınan görüntüye yerel özelliklerin eklenmesiyle oluşmuş olabileceği belirtilmiştir.⁶¹ Moğolistan, Tuva ve Minusinsk Havzası topraklarında üç boynuzlu başlıklı tasvire rastlanmaması; söz konusu tasvirin ortak Türk iyesi Umay olarak yorumlanması noktasında ilgi çekicidir.

Umay'la dolaylı olarak ilişki kuran bir diğer görüşe göre üç boynuzlu başlık taşıyan karakter hükümdar eşini temsil etmektedir. Daha önce de belirtildiği gibi Türkistan'da üç boynuzlu başlıklı kadın figürünün yanında bıyıklı, uzun saçlı bir erkek karakterin varlığı oldukça sık rastlanılan bir görüntüdür. Tengri ve Umay anlayışıyla gerçekleştirilen bu çizimlerin kağanın gücünü sembolize etme amacıyla birlikte hükümdar ve eşine yansıtıldığı düşünülür.⁶² Dolayısıyla bu görüntü kağan ve katun olarak yorumlanmış ve gücün yüceltilmesinin bu şekilde somutlaştırıldığı belirtilmiştir. Burada kağanın Tengri'yle, eşi katunun da Umay'la özdeşleştirilmesi söz konusudur. Bu düşünce yazıtlarda geçen "Umay'a benzeyen annem"⁶³ ifadesiyle de desteklenmiştir. Bu anlayışa göre; toplumun sahip olduğu Tengri ve Umay inancı, kağan ve katunun şahsında somutlaştırılmıştır.⁶⁴ Koçkor Vadisi'nde bulunan kemik üzerindeki tasvirin, Umay ve Tengri'nin yaşadığı bilinen Gök Katı'nı ifade ettiği belirtilmiştir.⁶⁵ Eşleştirilmiş kaplamaların görüntüleri birleştirildiğinde ön yüzde görülen mücadele sahnesi, üç boynuzlu başlık taşıyan figürün düşmanlarla savaşlarda askerlerin manevi koruyucusu rolünde olduğunu düşündürmüştür. Bu doğrultuda Umay'ın veya onun dünyevi temsilcisi olan katunun görüntüsünün tasvire yansıtıldığı varsayımında bulunulmuştur.⁶⁶ Özellikle sikkeler üzerinde rastlanan ikili tasvirler de yine üç boynuzlu başlıklı kadının hükümdarın eşini ifade ettiği düşüncesinin destekleyicisi olarak değerlendirilmektedir.⁶⁷ Aynı şekilde tasvirlerdeki bağdaş kurma pozisyonunun buluntuların tarihlendirildiği dönemde hükümdara özgü bir oturuş biçimi olması da bu görüşü destekler nitelikte bir veri olarak değerlendirilebilir. Görüntünün, heykellerin yanı sıra kaya resimleri, mezar eşyaları ve sikkelerde birçok kez tekrarlanmış olmasından yola çıkılarak, eski Türklerin iki devlet kurucu ailesi olan Aşina (A-shih-na) ve Aşite (A-shih-te)'nin⁶⁸ evlilik birliğini yansıttığı olabileceği yönünde bir görüş de ortaya atılmıştır. Dolayısıyla buna göre de tasvirlerde Aşina ailesinden kağan ve Aşite ailesinden katun gösterilmektedir.⁶⁹

SONUÇ

İlk bakışta bir giyim aksesuarı olarak gözükten başlıklar Türk kültüründe işlevsel özelliklerinin çok ötesinde anlamlara sahiptir. Sosyal ve ekonomik durumu olduğu kadar inanç ve gelenekleri de yansıtır. Tüm bu yönleriyle toplumların içinde bulundukları dönemsel koşullar ve onların hayatı algılayış biçimleri hakkında önemli veriler sunar. Malzeme, renk ve biçim açısından çok çeşitli başlık türlerinin bulunduğu bilinmektedir. O kadar ki bu çeşitlilik basit biçimde yapılabilecek yöneten ve yönetilen farklılığından çok daha büyük ve derindir. Hükümdar

⁶⁰ Dlujevskaya, *Eşyo raz o "Kudirginskoy Valune"* s. 231- 232; Dlujevskaya, "Kudırge Kayası" Eski Türklerdeki Umay Tasvirleri Sorununa Bir Bakış", s. 235-237.

⁶¹ Kızlasov, *agm*, s. 53; Kubarev, "İzobrajenie Jenşini v Trehrogom Golovnom Ubore iz Apşiyaktı i Yivo İstoniko-Kulturnıy Kontekst", s. 171; Dlujevskaya, *Eşyo raz o "Kudirginskoy Valune"* s. 233; Dlujevskaya, "Kudırge Kayası" Eski Türklerdeki Umay Tasvirleri Sorununa Bir Bakış", s. 239.

⁶² Tabaldıyev, Abdiyev, *agm*, s. 106; Çebodayeva, *age*, s. 22; Oktay Çerezci, *agm*, s. 768.

⁶³ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Kültür Gönüllüleri Yayınları, İstanbul 2003, s. 18; Talat Tekin, *Orhun Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 41; Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 44.

⁶⁴ S. G. Klyastomiy, *Mifologičeskie Sujeti v Drevneturkskih Pamyatnikah*, *Turkologičeskiy Sbornik 1977*, Moskva 1981, s. 133; Tabaldıyev, Abdiyev, *agm*, s. 117.

⁶⁵ Çebodayeva, *age*, s. 21.

⁶⁶ Tabaldıyev, *age*, s. 69-70; Tabaldıyev, Abdiyev, *agm*, s. 113.

⁶⁷ Kubarev, "Drevneturkskie İzvayaniya iz Apşiyaktı v Tsentralnom Altae (K Probleme Vıdeleniya Jenskikh Statuarnıh Pamyatnikov u Drevnih Turok)", s. 101; Tabaldıyev, Abdiyev, *agm*, s.110, 118.

⁶⁸ Gömeç, "Kök Börüler ve Arslanlar", *Göktürk Devleti'nin 1450. Kuruluş Yıldönümü Sempozyum Bildirileri*, haz. Yücel Hacaloğlu, Yeni Avrasya Yayınları, Ankara 2001, s. 77.

⁶⁹ Yu. A. Zuev, *Rannie Turki: Očerki İstorii i Ideologii*, Dayk Press, Almatı 2002, s. 33-34, 85-88; Kubarev, "Drevneturkskie İzvayaniya iz Apşiyaktı v Tsentralnom Altae (K Probleme Vıdeleniya Jenskikh Statuarnıh Pamyatnikov u Drevnih Turok)", s. 93.

ve idareci başlıklarının sıradan halkın kullandığı başlıklardan malzeme ve süsleme açısından ayırt edici özelliklere sahip olduğu malumdur. Ancak başlıklar bunun yanında cinsiyet, meslek, ekonomik durum, sosyal statü, medeni hâl durumlarını da net biçimde ortaya koyan bir işlevsellikte kullanılmışlardır. Türkler tarafından bilinen tüm başlık türleri arasında üç boynuzlu başlık özellikle ilgi çekicidir. Zira gerek şekil gerekse tasvir biçimi bu başlıkların tam olarak neyi ifade ettiği sorusuyla fazlaca meşgul olunmasını beraberinde getirmiştir. Taç ya da başlık adlandırmalarından hangisinin daha uygun olacağı konusundaki görüşlere bakılırsa özellikle biçimsel açıdan başlık olduğu fikrinin daha ağırlık kazandığı tespit edilmiştir.

Üç boynuzlu başlık taşıyan karakterlerin sadece kadınları değil erkekleri de temsil edebileceği, cinsiyetten bağımsız toplumun üst düzey bireylerini yansıttıkları düşünülmüşse de sakalsız ve bıyiksız tasvir edilmeleri, kıyafet detaylarının Türk kadın giyimiyle uyumlu olması ve tasvirlerdeki kompozisyonlar karakterin kadın olduğu konusundaki tereddütleri ortadan kaldırmış gözükmektedir.

Başta kaya resimleri olmak üzere kemik levhalar, bronz kaplamalar, paralar ve Türk kültür tarihi açısından çok önemli birer veri kaynağı olan taş heykeller üzerinde üç boynuzlu başlık tasvirine rastlanmıştır. Malzemelerdeki bu çeşitliliğin anlamlandırmaya büyük katkı sağladığı anlaşılmıştır. Bunun yanı sıra üç boynuzlu başlık görüntüsüne bu kadar çeşitli malzeme ve nesne üzerinde rastlamak her şeyden önce bu başlığı taşıyan figürün toplumun gündelik yaşamının çok önemli bir parçası olduğunun ve aslında onların hayatı algılayış biçiminde kendine anlamlı bir yer edindiğinin göstergesi olarak değerlendirilmiştir.

Üç boynuzlu başlık taşıyan karakterin anlamına ilişkin çok sayıda farklı görüş ortaya atılmıştır ve bunlar arasında en ağırlıklı olan, bu karakteri kadınların, çocukların, hayvan ve doğanın da koruyucusu sayılan Umay'la ilişkilendirmek yönündedir. Tüm tasvirler arasında özellikle Kudırge Kayası üzerindeki kompozisyonun ve kayanın bir çocuk mezar alanında yer alan konumunun bu fikrin destekleyicisi olduğu düşünülür. Ancak şunu belirtmek gerekir ki tasvirin yer aldığı nesnelerdeki çeşitlilik coğrafi sahaya aynı biçimde yansımamıştır. Örneğin Moğolistan, Tuva ve Minusinsk Havzası topraklarında üç boynuzlu başlık tasvirine rastlanmamıştır. Bu durum başlığın anlamlandırılması noktasında bir tereddütü de beraberinde getirir. Diğer yandan tasvirin özellikle Kırgızistan ve Kazakistan sahasında yoğunlaşması, söz konusu alanda ortak kültürel değerlerin geleneksel hale geldiğini ortaya koyan bir özellik sayılmalıdır.

Üç boynuzlu başlık taşıyan taş heykellerin birkaç istisna dışında genel olarak hep erkek heykelleriyle birlikte tasvir edilmesi ve yine paralar üzerinde de aynı biçimde uzun saçlı bir erkek figürün yanında üç boynuzlu başlık taşıyan bir kadın karakterin varlığı, aslında bu görüntünün hükümdar ve eşi katunu ifade ettiğini düşündürmektedir. Hükümdar Tanrıdan kut alan kişi olarak varlık gösterirken, Orhun Yazıtları'ndaki ifadede de yola çıkılırsa katun da inanç dünyasında Tanrı'dan sonra gelen dişi Umay'la eşleştirilmiştir denilebilir. Bu durumda tasvirlerdeki erkek karakterin hükümdar olarak Tanrının gücünü üç boynuzlu başlık taşıyan kadın karakterin de katun olarak Umay'ın gücünü yansıttığı düşünülebilir.

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

Especially the early periods of Turkish history can be characterized as a world of symbols that arouse curiosity and admiration at the same time. Because it has a rich cultural content that produces many and deep meanings with few words. Headdresses, which are one of the materials of clothing and at first glance seem like a detail of clothing, can also be evaluated in this context. Headdresses have meanings far beyond being just a clothing accessory in Turkish culture. They reflect social and economic characteristics as well as beliefs and traditions. With all these aspects, they provide important data about the periodic conditions of societies and the way they perceive life. Just by looking at the headdress, one can learn about a person's social status, economic status and even marital status. It is known that Turks use the word *börk* for headdress. Functionally serving the purpose of adapting to climatic conditions such as sun or cold, the headdresses could be made of wool, leather, fur and felt. It is known that there are a wide variety of headdress types in terms of material, color and form. This diversity is much greater and deeper than the simple and crude distinction between ruler and ruled. It is well known that the headdresses of rulers and administrators have distinctive features in terms of material and ornamentation from the headdresses worn by ordinary people. However, the headdresses were also a work that clearly revealed gender, occupation, economic status, social status, and marital status.

Methodology

The study tried to obtain a holistic perspective using archaeological finds and historical data. Examples of archaeological materials depicting three-horned headdresses are given and the semantic relationship with the way they are depicted is tried to be revealed. Different views are given together with their bases.

Results and Conclusion

The objects depicting three-horned headdresses vary. Three-horned headdress depictions have been found on rock paintings, bone plates, bronze plates, coins and stone sculptures, which are very important sources of data in terms of Turkish cultural history. On one of the bone plates found in the Kochkor Valley in Kyrgyzstan, a depiction of a woman wearing a three-horned headdress was found. It is thought that this is a female figure, but not just any woman, but a female character with a very deep meaning in Turkish culture, including funeral ceremonies. In Eastern Altai, in the lower reaches of the Chulishman River, two characters wearing three-horned headdresses were found on a rock called the Kudırge rock, which was found at the burial site of a child. It was determined that the depiction in question was specially made for the child and placed in the center of the western wall of the grave, also facing west. Radiocarbon dates ranging from the middle of the 5th century to the middle of the 6th century were obtained for these finds. The Semirechye site is particularly noteworthy for the presence of a group of statues depicted with three horned heads. Dating to the 6th-10th centuries, the statues hold a vessel in their right or both hands. The opinion that these are statues of women is more predominant. In addition to stone sculptures, the general tendency is to depict a character with a three-horned headdress together with a long-haired man on bone plates and rocks as well as on coins. In fact, this is repeated as if it were a rule. It is also noted that the three-horned headdress is not exclusive to women; it is thought to have been used by high-ranking members of society, regardless of whether they were men or women. Coins of the Western Turkic Khaganate from the 6th-8th centuries found in the Tashkent Chach region also depict a character wearing a three-horned headdress. Here, the bust of two faces in different versions is clearly visible. There is a male face with a long braid, typical of medieval Turks, and next to it a character with a three-horned headdress. bronze castings with depictions of three-horned headdresses were found by chance. In Turkestan, the presence of a male character with a mustache and long hair next to a female figure with a three-horned headdress is a very common image. It is thought that these drawings, which were realized with the understanding of Tengri and Umay, were reflected on the ruler and his wife together to symbolize the power of the kaghan. It should also be noted that there is an opinion that the three-horned headdress symbolizes the high level noble women of the society rather than Umay or katun. Accordingly, the headdress in question is a sign of high social status. However, when the compositions in which the depictions are found are considered, it is obvious that the character with the three-horned headdress has a meaning far beyond being any woman with a high social status. Another view of the character wearing a three-horned headdress is that she represents a kam and that the headdress is a kam headdress. Similar images are obtained by means of various feathers in kam headdresses. The predominant view is to associate this character with Umay, who is also considered the protector of women, children, animals and nature. Among all the depictions, especially the composition on the Kudırge rock and its location in a child burial site are thought to support this idea. It should be noted, however, that the diversity in the objects depicted is not uniformly reflected in the geographical area. For example, in Mongolia, Tuva and the Minusinsk Basin there are no depictions of a three-horned headdress. This raises doubts about the meaning of the headdress. On the other hand, the concentration of the depiction especially in Kyrgyzstan and Kazakhstan reveals that common cultural values have become traditional in this area.

The fact that the image of the tricorn headdress is found on such a variety of materials and objects is, first and foremost, an indication that the figure bearing this headdress was a very important part of their daily life and, in fact, had a meaningful place in the way the society perceived life. The fact that the stone statues bearing three-horned headdresses are generally depicted together with male statues, with a few exceptions, and the presence of a female character bearing a three-horned headdress next to a male figure with long hair in the same way on coins suggests that this image actually refers to the ruler and his wife katun. While the sovereign is the one who receives blessings from God, based on the expression in the Orkhon Inscriptions, it can be said that katun is paired with Umay, the female who comes after God in the world of belief. In this case, the male character in the depictions reflects the power of God as the ruler and the female character reflects the power of Umay as katun.

KAYNAKÇA

AHİNJANOV, M., "Ob Etničeskoj Prinadlejnosti Kamennih İzvayaniy v "Trehrogih" Golovnih Uborah iz Semireçya", *Arheologičeskie Pamyatniki Kazahstana*, AlmaAta, 1978, ss. 65-79.

ASAN, Veli. *Tahtacı Türkmen Ozanları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1997.

BABAYAROV, Gaybulla, *Drevneturkskie Monet Çaçskogo Oazisa (VI-VIII VV)*, İzdatelstvo Natsionalnoy Biblioteki Uzbekistana İmeni Alimera Naroi, Taşkent 2007.

ÇEBODAYEVA, M. P., *Obraz Bogini Umay (ımay) v İzobrazitelnom i Dekorativnom İskusstve Hakasii*, Hakasskiy Nauçno-İssledovatel'skiy İstitut Yazıkı, Literaturı i İstorii, Abakan 2019.

DLUJNEVSKAYA, G. V., "Eşyo raz o «Kudırginskom Valune» (K Voprosu ob İkonografii Umay u Drevnih Turkov)", *TS*, 1974, Moskva 1978, ss. 230-237.

DLUJNEVSKAYA, G. V., "Kudırge Kayası" Eski Türklerdeki Umay Tasvirleri Sorununa Bir Bakış", çev. Muvaffak Duranlı, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S.1, İzmir 1996, ss. 235-240.

- ERGİN, Muharrem, *Orhun Abideleri*, Kültür Gönüllüleri Yayınları, İstanbul 2003.
- ESİN, Emel, “Börk”, *DİA*, C.6, ss. 327-328.
- ESİN, Emel, “Bağdaş ve Çökmek Türk Töresinde İki Oturuş Şeklinin Kadim İkonografisi”, *Sanat Tarihi Yıllığı*, S. 3, 1970, ss. 231-242.
- GAVRİLOVA, A. A., *Mogilnik Kudyrge Kak Istochnik po Istorii Altayskikh Plemen*, Moskva Leningrad, 1965.
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, “Umay Meselesi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 5, S. 1, ss. 277-281.
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, “Türk Kültüründe Umay”, *Millî Mecmûa*, S. 29, Kasım Aralık 2022, ss. 122-131.
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, “Kök Börüler ve Arslanlar”, *Göktürk Devleti’nin 1450. Kuruluş Yıldönümü Sempozyum Bildirileri*, Haz. Yücel Hacaloğlu, Yeni Avrasya Yayınları, Ankara 2001, ss. 77-85.
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, “Türk Tarihinin Kahramanları: İki Aşite Beyi”, *Orkun*, S. 65, İstanbul 2003.
- GRAÇ, A. D., “Drevneturkskaya Kamennaya Figura İz Rayona Mungu-Hayrhan-Ula (Yugo- Zapadnaya Tuva)”, *Institut Etnografii Kratie Soobşeniya*, XXX, 1958, ss. 151-158.
- GÜRCAN, Kevser, *Kutsal Şaman Elbiseleri*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2018.
- İNDİRKAŞ, Zühre, *Türklerde Hükümdar Tacı Geleneği*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.
- İNDİRKAŞ, Zühre, “Orta Asya’dan Anadolu’ya Türklerde Taç Geleneği”, *Türkler*, Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca, vd., C. 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 151-156.
- KAYABAŞI, Onur Alp, “Türk Mitolojisinin Kutsal Dişisi: Umay”, *Düşünce Dünyasında Türkiz*, Yıl 2016, C.7, S. 38, ss. 109-116.
- KAYABAŞI, Onur Alp, “Taşeli Yöresi Tahtacılarının Geçiş Dönemlerinde Mitolojik Unsurlar”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi*, 2016, 78, ss. 139-158.
- KIRZIOĞLU, Neriman Görgünay, “Edremit Doyran Köyü Tahtacı Türkmenleri’nde Geleneksel Evlenme Adetleri”, *I. Akdeniz Yöresi Türk Toplulukları Sosyo-Kültürel Yapısı (Tahtacılar) Sempozyum Bildirileri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995, ss. 133- 148.
- KIZLASOV, L. P. “K İstorii Şamanskikh Verovaniy Na Altae”, *Kratkie Soobşeniya Instituta Istории Materialnoy Kultury AN SSSR*, XXIX, 1949, ss. 49-52.
- KİNDİKOV, B. M., İ. B. Kindikov, *Drevnie Nadpisi Ongudayskogo Rayona*, Gorno-Altaysk, 2018.
- KİSELEV, S.V. *Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri*, Materialı i İssladovaniya po Arheologii SSSR, No 9, Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva Leningrad, 1949.
- KLYAŞTORNIY, S. G., Mifologičeskie Sujeti v Drevneturkskikh Pamyatnikah”, *Turkologičeskiy Sbornik 1977*, Moskva 1981, ss. 117-138.
- KUBAREV, G. V., K voprosu o Jenskikh Drevneturkskikh İzvayaniyah na Altae, *Kultury Stepnoy Evrazii i ih Vzaimodeystvie s Drevnimi Tsivilizatsiyami*, Institut İstorii Materialnoy Kultury RAN, Novosibirsk, Rossiya, 2012, ss. 339-346.
- KUBAREV, G. V., “Drevneturkskie İzvayaniya İz Apşiyaktı v Tsentralnom Altae (K Prebleme Videleniya Jenskikh Statuarnih Pamyatnikov u Drevnih Turok)”, *Arheologiya, Etnografiya i Antropologiya Evrazii*, Tom 45, No 1, 2017, ss. 93-104.
- KUBAREV, G. V., Izobrajenie Jenşını v Trehrogom Golovnom Ubore İz Apşiyaktı i Yivo İstoriko-Kulturny Kontekst, *Drevnee iskusstvo v kontekste kulturno-istoričeskih protsessov Evrazii: i 300-letiyu naučnogo otkrytiya Tomskoy Pisanitsy*, Materialı vserossiyskoy naučnoy konferentsii s mejdunarodnym uçastiyem, 18–20 avgusta 2021 g., Kemerovo, ss. 170.
- MALYAVKİN, A. G., *Materialı Po İstorii Uygurov v IX-XII vv.* Novosibirsk, 1974.
- OKTAY ÇEREZCİ, Özlem “Türk Sanatında Üç Dişli Başlığa Sahip Şamanlar ve Savaşçılar”, *Sanat Tarihi Dergisi*, 29/2, Ekim 2020, ss. 765-781.
- ORKUN, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1994.
- POTAPOV, L. P. *Umay-Bojestvo Drevnih Turkov v Svete Etnografičeskih Dannih-“Turkologičeskiy Sbornik, 1972”* Moskva 1973, ss. 265-286.

ROGOJİNSKİY, A.E., *Novie Nahodki Pamyatnikov Drevneturkskoy Epigrafiki i Monumentalnogo Iskusstva Na Yuge i Vostoke Kazahstana*, *Rol Nomadov v Formirovanii Kulturnogo Naslediya*, Kazahstana, Almatı 2010, ss. 329-348.

SALMAN, Fikri, “Göktürk Dönemi Kıyafetleri”, *Sanat Dergisi*, Yıl 2006, S. 9, ss. 12-34.

STARK, Sören, “Some remarks on the headgear of the royal Türks”, *Journal of Inner Asian Art and Archaeology*, 4, 2009, ss. 119–133.

ŞER, Ya. A., *Kamennie İzvayaniya Semireçya*, Moskva Leningrad, 1966.

TABALDIYEV, K. Ş., *Kurganı Srednevekovih Koçevih Plemen Tyan-Şanya*, Bişkek: Aybek, 1996.

TABALDIYEV, K., ABDİYEV, T. “O Kamennih İzvayaniyah Kırgızstana v Obraze Umay/Katun”, *Turkic Studies Journal*, S.2, 2025, ss. 106-127.

TEKİN, Talat, *Orhun Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995.

YATSENKO, S. A., *Drevniye Turki: kostum na raznotsvetnih izobrajeeniyah*, Museum İnetnet Konferentsiya Drevnosti v Muzeynih Kollektseyah, Harkov, 2007. https://swordmaster.org/uploads/2011/oldturks/ancient_turks_costume_in_a_color_images.pdf (Erişim tarihi 20.07.2025).

ZUEV, Yu. A., *Rannie Turki: Oçerki İstorii i Ideologii*, Dayk Press, Almatı 2002.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

